

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2017/1

yıl: 8 cilt: VIII sayı: 16

İbn Ebî Zemenîn'in (ö. 399/1008) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz* Adlı Eserinde Şiirle İstîşhâd Yöntemi*

Emin CENGİZ*

Özet

Endülüs tefsir geleneğinin ilk dönem müfessirlerinden olan İbn Ebî Zemenîn'in (ö. 399/1008) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz* adlı eseri, Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsirinin bir muhtasarı hüviyetindedir. Müellif, bu eseri ihtisar etmekle kalmamış, ona özellikle filolojik anlamda büyük katkı sağlamıştır. Eserinde istîşhâd metoduna büyük önem veren müfessir, istîşhâd unsurlarından olan Arap şiirini tefsirinde sıkça kullanmıştır. Bu çalışmada İbn Ebî Zemenîn'in hangi şiirleri istîşhâda esas kabul ettiği ve şiirle istîşhâd kullanış yöntemi ele alınmıştır. Böylece ilk dönem Endülüs tefsirinde eski Arap şiirinin önemi ve kaynaklık derecesine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Ebî Zemenîn, Yahyâ b. Sellâm, istîşhâd metodu, Endülüs'te tefsir, eski Arap şiiri.

The Method of Referencing (Istishhadd) with Poem in the *Tafsir al-Qur'an al-Aziz* of Ibn Abi Zemenin (d. 399/1008)

Abstract

The *Tafsir al-Qur'an al-Aziz* of Ibn Abi Zamanin (d. 399/1008), who was one of the early period interpreters of the Andalusian tafsir tradition, was a commentary of Yahya b. Sallam's (d. 200/815) tafsir. Ibn Abi Zamanin not only provided a summary of the work but also made an important philological contribution to it. He gave an important place to the istishhad method and often benefited from the features of Arabic language. The article examines the poems used by Ibn Abi Zamanin and his method of istishhad. In this way, it was aimed to take attention to the importance and level of source of the ancient Arabic poetry in the early Andalusian tafsir tradition.

Keywords: Ibn Abi Zamanin, Yahya b. Sallam, istishhad method, tafsir in Andalusia, ancient Arabic poetry.

* Bu makale, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında hazırlanmış olduğum "İbn Ebî Zemenîn ve *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz* Adlı Eserinin Filolojik Açından İncelenmesi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Bozok Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri A. B. D. fatih-emin@hotmail.com

Giriş

Tefsir faaliyeti h. II. asırda Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) telif ettiği *et-Tefsîru'l-Kebîr*'i ile sistemli bir ilim halini almaya başlamıştır. Sufyânü's-Sevrî'den (ö. 161/777) rivayet edilen tefsir ve Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsiri ise tedvin döneminin başlarında telif edildiği bilinen diğer eserlerdir.¹ Yahyâ b. Sellâm'ın tefsiri, çeşitli tarihlerle Kuzey Afrika ve Endülüs coğrafyasında yayılmış ve büyük ilgi görmüştür. Eserden günümüze ulaşan bazı parçalar olsa da bunlar müstakil bir Kur'ân tefsiri meydana getirecek durumda değildir.² Bunlar Kur'ân'ın yaklaşık üçte birlik kısmının tefsirini oluşturabilir.³ Dolayısıyla Yahyâ b. Sellâm'ın söz konusu tefsirinin günümüze ulaşmasında, hakkında yazılan muhtasarların⁴ ve ondan yapılan alıntıların büyük rolü vardır. Bu muhtasarlardan birisi İbn Ebî Zemenî'nin (ö. 399/1008) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz* adlı eseridir. Müfessir, yaptığı filolojik tahlillerle esere adeta farklı bir boyut kazandırmıştır. Müfessir, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirine yaptığı bütün ilavelerin başında “فَالْمُحَمَّدُ” ifadesini kullanarak, söz konusu eklemeyi kendisinin yaptığını açıkça bildirmiştir. Bu anlamda İbn Ebî Zemenî'nin tefsirinde âyetlerin i râbî ile nahiv, sarf ve lügatle ilgili meselelerde; Kur'ân ve kıra-

1 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2014), 526; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2008), 107-109.

2 Hind Şelebî, söz konusu tefsirin mevcut parçalarını bir araya toplayıp tahkik ederek 2004 yılında iki cilt halinde neşretmiştir. Bkz. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004).

3 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 188.

4 Yahya b. Sellâm'ın tefsirini İbn Ebî Zemenî'nin dışında Hüd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Ebu'l-Mutarriif el-Kanâzî'î diye meşhur olan Abdurrahman b. Mervân el-Kurtubî'nin de ihtisar ettiği nakledilmektedir. Ancak Ebu'l-Mutarriif'in tefsiri günümüze ulaşmamıştır. Geniş bilgi için bkz. Cerrahoğlu, *Yahyâ İbn Sallâm ve Tefsirindeki Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1970), 60-163; Cerrahoğlu, “Yahyâ İbn Sellâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 43 (İstanbul: TDV Yay., 2013), 264; Şelebî, “Muhakkikin girişi”, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* içinde, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 1: 14-34; Hanân İbrahim Abdullah, *İbn Ebî Zemenî'nin ve Menhecuhû fi't-Tefsîr min Hilâli İhtisârîhi li Tefsîr Yahyâ b. Sellâm* (yy.: Câmi'atu Ummu Dermân, 2009), s. 19; Emin Cengiz, “İbn Ebî Zemenî'nin (324-399/935-1008) ve Tefsirdeki Metodu”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, sy. 7 (2017): 33.

atlerinden, sahih hadislerden, Arap şiiri ile fasih Araplardan nakledilen dil malzemesinden çokça istişhâta bulunmuştur. Bu çalışmada müfessirin istişhâd unsurlarından olan Arap şiirini kullanım biçimi ele alınacaktır. Böylece hem İbn Ebî Zemenîn'in ihtisar ettiği tefsire yaptığı katkı ortaya konulmaya hem de tefsir ilmi açısından Arap şiiriyle istişhâdın önemine dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

1. İbn Ebî Zemenîn ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz Adlı Eseri

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ b. Muhammed İbn Ebî Zemenîn el-Endelusi el-Merî (el-Murrî)⁵ el-İlbîrî el-Kurtubî el-Mâlikî, daha çok "İbn Ebî Zemenîn" diye meşhur olmuştur.⁶ Kaynaklarda müfessirin 324/936 yılının Muharrem ayında İlbîre'de⁷ doğduğunda ittifak vardır.⁸

İbn Ebî Zemenîn, ilk eğitimini babasından⁹ ve İlbîre ulemâsından aldıktan sonra Beccâne¹⁰ ve Kurtuba'daki ulemânın yanında ilim tahsiline devam etmiştir.¹¹ Burada eğitimini tamamladıktan sonra İlbîre'ye dönmüş, bir müddet sonra tekrar Kurtuba'ya gidip ders vermiştir. İlim tahsili için Endülüs coğrafyasındaki Meriyyeden Beccâne ve Kurtuba'ya dolaşmıştır.¹² Onun doğuya seyahat ettiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

İbn Ebî Zemenîn, itikatta Ehl-i sünnet ve selef ulemâsının çizgisine¹³ fıkıhta ise

- 5 İbn Ebî Zemenîn'in bazı kaynaklarda el-Murrî şeklinde kaydedilen künyesi, muhtemelen mensup olduğu Murre b. Uded b. Zeyd b. Kehlân'ın kabilesine istinaden verilmiştir. Bkz. Komisyon, *Mevsû'atu A'lâmî'l-'Ulemâi ve'l-Udebâi'l-Arabi ve'l-Muslimîn* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1427/2006), 11: 264. Bu künyenin el-Murrî şeklinde geçtiği kaynaklar için ayrıca bkz. Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût v.dğr. (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1996), 17: 188; İbn Farhûn el-Mâlikî, *ed-Dibâcu'l-Mezheb fi Ma'rifeti Ayâni 'Ulemâi'l-Mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr (Kahire: Dâru't-Turâs li't-Tab'i ve'n-Neşr, t.y.), 2: 233; Muhammed Abdulvahhâb Hallâf, "el-Fakih İbn Ebî Zemenîn ve Mahtûtatu Muntehabu'l-Ahkâm", *Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabîyye*, 30, 1 (1986): 211.
- 6 Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*, 17: 188-189; Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsuddin ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn li'd-Dâvûdî*, thk. komisyon (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 2: 165-166; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Hizzi (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 93-94; Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zehab*, thk. Abdulkadir el-Arnâvût ve Mahmud el-Arnâvût (Beyrut: Dâru İbni Kesir, 1986), 2: 521.
- 7 İlbîre; Endülüste Kurtuba'nın güneydoğusuna 90 mil uzaklıkta, Gırnata'nın da aralarında olduğu şehirlerin oluşturduğu büyük bir bölgenin adıdır. Bkz. Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1977), 1: 244.)
- 8 Ebû Sehl Muhammed b. Abdirrahman el-Muğrâvî, *Mevsû'atu Mevâkifi's-Selef fi'l-'Akîdeti ve'l-Menheci ve'l-Edeb* (Kahire: Mektebetu'l-İslâmiyye, 2007), 6: 16; Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sila*, thk. Şerif Ebû'l-'Alâ el-'Adevî (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2008), 2: 127; Abdulcevâd Muhammed el-Estal, "Menhecu'l-İmâm Muhammed b. Ebi Zemenîn fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîz", (Yüksek Lisans tezi, el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, 2006), 17; Saffet Köse, "İbn Ebû Zemenîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 19 (İstanbul: TDV Yay., 1999), 449; Ali Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013): 295-318.
- 9 Muhammed 'Asîf Fikret, "İbn Ebî Zemeneyn", *Dâiretu'l-Me'ârifi Bozorgi İslâmi*, c. 6 (Tahran 1368), 657.
- 10 Beccâne; Endülüste yer alan İlbîre bölgesinde bir şehir olup Gırnata'ya yüz mil uzaklıktadır. Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1: 339.
- 11 Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*, 17: 189.
- 12 Ali Said Muhammed el-Amrî, "el-İhtisar fi't-Tefsîr Dirâsetun Nazariyyetun ve Dirâsetun Tatbikiyyetun 'alâ Muhtasar İbn Ebî Zemenîn li Tefsîri Yahyâ b. Sellâm ve el-Begâviyyu li Tefsîri's-Sa'lebi". (Yüksek Lisans tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, 2004), 106; Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği", 297.
- 13 el-Kâdi Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa es-Sebtî, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrib el-Mesâlik*, thk. Muhammed Sâlim Haşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2: 261.

Mâlîkî mezhebine mensuptur.¹⁴ Çeşitli ilim dallarında birçok eseri vardır.¹⁵ Bunlardan *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, *Kudvetu'l-Ğâzi*, *Muntehabu'l-Ahkâm*, *el-Muğrib* ve *Usûlu's-Sunne* adlı eserleri günümüze ulaşmış, haklarında birçok tahkik, inceleme ve araştırma yapılmıştır. Müfessir, 399/1008¹⁶ senesi Rebiülâhîr ayında¹⁷ yetmiş beş yaşında İlbîre'de vefat etmiştir.¹⁸

Daha çok bir fakih olarak bilinen İbn Ebî Zemenîn, bir müfessir olarak da önemli bir müelliftir. Onun tefsirde uyguladığı istişhâd metoduna geçmeden önce söz konusu eserle ilgili kısa bir bilgilendirme yapmak istiyoruz.

İbn Ebî Zemenîn'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*'i, diğer adıyla *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn* adlı eseri, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin bir muhtasarıdır. O, ihtisara ilaveten tefsirde temas ettiği dil mülahazaları ile esere adeta farklı bir boyut kazandırmıştır.¹⁹ Yaptığı eklemeler sayesinde eserin "Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin şerhi" şeklinde nitelendiği de olmuştur.²⁰ Yine İbn Ebî Zemenîn'in söz konusu tefsir üzerindeki tasarrufları sayesinde eserin kendisine nisbet edilerek *Tefsîru İbni Ebî Zemenîn* şeklinde anıldığı ve bu isimle basıldığı da görülmektedir.²¹ Bu yönüyle *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*'in tehzib ve tenkîh²² tarzı bir eser olduğu da söylenebilir. Söz konusu tefsir, 2002 yılında beş cilt,²³ 2003 yılında ise iki cilt²⁴ olarak tahkik edilip neşredilmiştir.

2. İstişhâd Metodu

اِسْتِشْهَاد kelimesi, **شَهِد** kökünden türemiş **اِسْتِشْهَال** babında bir mastardır. **اِسْتِشْهَاد** mastarının fiili olan **اِسْتَشْهَدَ** kelimesi, mefûlünü harf-i cersiz alınca "bi-

14 Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, Arapçaya çev. Mahmud Fehmi Hicâzî (Riyad: Câmî'atu Melik Suud, 1991), 1: 107.

15 Eserleriyle ilgili ayrıca bkz. Cengiz, "İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008) ve Tefsirdeki Metodu", 31-32.

16 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 17: 188; Celâleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976), 104; Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm (Kâmûs Terâcim)* (Beirut, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 6: 227.

17 Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab*, 2: 521; Lisânu'd-Din İbnu'l-Hatib, *el-İhâta fî Ahbâri Ğrnâta*, thk. Muhammed Abdullâh Ğinân (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1975), 3: 174.

18 Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 227; Hallâf, "el-Fakih İbn Ebî Zemenîn", 212.

19 Havle Mustafa Abdurrahman, "İntikâat İbn Ebî Zemenîn et-Tefsiriyye fî Dav'i Ekvâli Eimmeti't-Te'vil Dirâsetun Tefsiriyyetun Mukâranetun fî'l-Eczâ' 10-12 mine'l-Kur'âni'l-Kerîm", (Doktora tezi, Câmî'atu Ummu Dermân el-İslâmiyye, 1433/2012), 39.

20 Ali Bulut, "Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi", (Doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009), 73.

21 Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn ve Huve Muhtasaru Tefsîri Yahya İbn Sellâm*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail ve Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003).

22 Bir esere ihtisârın yanında yapılan şerh ve düzeltmeleri de içeren çalışmalara tehzib ve tenkîh tarzı eserler adı verilir. Bkz. Ahmet Özel, "TeHzib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: TDV Yay., 2011), 325-328.

23 Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz li İbn Ebî Zemenîn*, thk. Ebû Abdillâh Huseyn b. 'Ukkâşe ve Muhammed b. Mustafa el-Kenz, 4 cilt (Kahire: el-Fârûk el-Hadise li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr, 2002).

24 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn ve Huve Muhtasaru Tefsîri Yahya İbn Sellâm*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail ve Ahmed Ferid el-Mezîdî, 2 cilt (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003).

rinin şâhitliğini istemek”; mefûlünü ب harf-i ceriyle alınca da “şâhitlik için birinin yardımını istemek” anlamlarına gelir.²⁵

Dil bilimlerinde bir ıstılah olarak **إستِشْهَاد** ise sarf, nahiv, lügat ve belâgat ilimlerinde bir kaidenin veya bir ifadenin lafız, mana ve kullanımı açısından sıhhatini delillendirmek maksadıyla mevsuk olan nazım ve nesirden örnek vererek ispat etmektir.²⁶ Kaynaklarda geçen **إِحْتِجَاج** (ihticâc) ve **إِسْتِدْلَال** (istidlâl) gibi kavramların da hemen hemen istîşâdla aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir.²⁷

Tefsir, hadis, sarf, nahiv, lügat, fıkıh, kelâm ve belâgat gibi çeşitli ilimler, kuruluşları aşamasında ortaya koydukları kaide ve hükümleri başta Kur'an, hadis ve Arap şiiri olmak üzere çeşitli delillere dayandırmış, böylece sahabe asrında başlatılan istîşâd olgusunu geliştirerek devam ettirmişlerdir.²⁸ İlk istîşâd nakilleri h. I. asrın sonu ile II. asrın başında Kur'an'ın anlaşılmasında güçlük çekilen garip kelimelerin, Arap şiiri ve nesrinden şâhitler getirerek izah edilmesiyle başlamıştır. İlk dönemlerde bu hususta yazılan *Meâni'l-Kur'an* türü eserlerin çoğu günümüze ulaşmadığından, istîşâda dair nakillere ancak h. II. asrın sonlarına doğru yazılan kaynaklarda rastlanabilmektedir.²⁹ Burada istîşâda esas teşkil eden unsurlardan şiirle istîşâdın İbn Ebi Zemenîn tefsirinde uygulandığı üzerinde durulacaktır.

3. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz'de Arap Şiiriyle İstîşâd

Arap şiiri, dile dair kaidelerin ve lügavî malzemenin tespitinde önemli bir yere sahiptir. Hatta öneminden dolayı “şevâhid” denince akla ilk gelen Arap şiiri olmuştur. Kur'an tefsirinde ilk müteşebbislerden biri olan İbn 'Abbâs (ö. 68/687); Hz. Peygamberin sünneti, diğer semavî dinlerden elde edilen bilgiler (isrâiliyat) ve Câhiliye şiirini bir esas olarak kullanmıştır. Birkaç nesil sonra dirayet tefsirlerinin de yazılmaya başlanmasıyla birlikte ilk iki unsurun kullanımı azalırken, Câhiliye şiirinin kullanımı aynen devam etmiştir.³⁰ Ancak gerek Kur'an tefsirinde, gerekse filolojik çalışmalarda hangi şairlerin şiiriyle istîşâd edileceği hususu dâimiler arasında ihtilaf konusu olmuştur.³¹

Arap dilinin gramer kaidelerini tespit eden ve fasih lügavî malzemeyi toplayan dil âlimleri, eski lisanî malzemeyi değerlendirip ondan istifade ederken, şairleri

25 Geniş bilgi için bkz. Mecduddin Muhammed b. Yâkûb el-Firûzâbâdi, *Kâmûsu'l-Muhît*, thk. el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-Âmmeti li'l-Mektebât (Mısır t.y.), 5: 303; Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed İbn Manzûr el-Ensârî er-Ruveyfî'i, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullâh Ali el-Kebîr v.dğr. (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, t.y.), 4: 2348-2351; İsmail Durmuş, “İstîşâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: TDV Yay., 2001), 396.

26 Said el-Efgâni, *fi Usûli'n-Nahv*, (Beirut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1407/1987), 6; Durmuş, “İstîşâd”, 396.

27 Efgâni, *fi Usûli'n-Nahv*, 54.

28 M. Reşit Özbalkıç, “Arap Dilinde İlk İstîşâd”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1989): 378.

29 Özbalkıç, “Arap Dilinde İlk İstîşâd”, 369.

30 J.J.G. Jansen, *Kur'ân'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, çev. Halilrahman Açar (Ankara: Fecr Yayınları, 1993), 110-111.

31 Hüseyin Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstîşâd Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990): 67.

tabakalara ayırarak bir takım değerler hamlettikleri bu kategorileri çalışmalarında ölçü olarak kullanmışlardır.³² Abdulkâdir el-Bağdâdi, filolojik konularda delil olarak kullanılan Arap kelâmını manzûm ve mensûr olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra hangi şairlerin şiirlerinden istîşhâd edilebileceğinden bahsetmekte ve bu anlamda şairlerle ilgili üç tasniften söz etmektedir.³³ Ancak biz umumiyetle kabul gören birinci tasnife göre bir değerlendirmeye gideceğiz. Bunlar:³⁴

a. Câhiliyyûn: Câhiliye döneminde yaşamış Uhayha İbnu'l-Cellâh (ö. M. 497), İmruu'l-Kays b. Hucr el-Kindî (ö. M. 545), Hâtim et-Tâi (ö. M. 578), Zuheyr b. Ebî Sulmâ (ö. 13/609) ve Meymûn b. Kays el-Aşâ (ö. M. 7/629) gibi şairler bu tabakaya aittir.

b. Muhadramûn: Hayatlarının bir kısmını Câhiliyede bir kısmını da İslâmî dönemde yaşamış olan şairlerdir. Ümmü 'Amr el-Hansâ (ö. 24/645), Ka'b b. Zuheyr (ö. 24/645), Lebid b. Reb'îa (ö. 41/661), Hassân b. Sâbit (ö. 60/680) gibi şairler bu tabakadandır.

c. İslâmiyyûn: İslâmî dönemin ilk zamanlarında yaşamış şairlerin oluşturduğu tabaka olup bunlara "mutekaddimûn" da denilmektedir. el-Ahtal (ö. 92/711), Cerîr (ö. 110/728), Ebû Faris Hemmâm b. Gâlib el-Ferzadak (ö. 114/732), Zu'r-Rumme'ye (ö. 117/735), Ebu'l-Mustehil el-Kumeyt (ö. 126/744), Ebû Nefr et-Tirimmâh (ö. 105/723) gibi şairlerin oluşturduğu tabakadır.

d. Muvelledûn: İlk Üç tabakadan sonraki şairler bu isimle anılmaktadır. Ayrıca bu tabakaya "muhdesûn" da denilmektedir. Bu tabakanın ilk şairi Beşşâr b. Burd (ö. 167/783)'tur.

İlk üç tabakadaki şairlere "kudemâ" ismi de verilmiştir.³⁵ İlk dönemlerden itibaren dildeki bozulmalar başlayınca, istîşhâd edilen şairlere bir sınırlama getirilmiştir. Nitekim el-Asma'î'ye (ö. 216/831) göre sözleriyle istîşhâd edilen şairlerin sonuncusu İbn Herme (150/767)'dir.³⁶

Abdulkâdir el-Bağdâdi'ye göre ilk iki tabaka şairlerinin şiirleriyle istîşhâdın câiz olduğu ittifakla makbuldür. Üçüncü tabaka için de sahih olan, bunların şiirleriyle istîşhâdın câiz olmasıdır. Fakat Ebû 'Amr İbnu'l-'Alâ (ö. 154/771), Abdullah b. Ebî İshâk, el-Hasen el-Basrî (ö. 110/728) ve Abdullah b. Şubrume (ö. 144/761) gibi âlimler, el-Ferzadak, el-Kumeyt, ve Zu'r-Rumme gibi şairleri lahn yaptıkları

32 Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973), 4-5.

33 Söz konusu tasniflere dair geniş bilgi için bkz. Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdi, *Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418/1997), 1: 5-9.

34 Söz konusu sınıflandırmaya dair bkz. Suyûtî, *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*, talik Abdulkhakim 'Atiyye ve Mür. 'Alâud-Din 'Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Beyrûtî, 1427/2006), 59; Şair tabakaları için bkz. el-Bağdâdi, *Hizânetu'l-Edeb*, 1: 5-9; Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstîşhâd", 68.

35 Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 7.

36 Suyûtî, *el-İktirâh*, 59.

gerekçesiyle eleştirmiş ve çağdaşları olmaları sebebiyle onları muvelledûndan saymışlardır.³⁷

Suyûtî, dилcilerin muvelledûn şairlerin şiiriyle istişhâd etmenin câiz olmadığı hususunda ittifak halinde olduklarını ifade ederken Abdulkâdir el-Bağdâdî de aynı görüşü paylaşmaktadır.³⁸ Ancak buna muhalif olarak ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Radiyuddîn el-Esterâbâdî (ö. 686/1287'den sonra) gibi âlimler, sözüne güvenilen şairlerin kelâmıyla istişhâdın câiz olduğunu savunmuşlardır. Nitekim ez-Zemahşerî, tefsirinde muvelledûn şairlerinden Habîb b. Evs'in (ö. 231/846) şiiriyle istişhâd ederken,³⁹ el-Esterâbâdî de *el-Kâfiye* şerhinde Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) şiiriyle istişhâd etmiştir.⁴⁰

Hasen b. Bişr el-Âmidî (ö. 371/981), muhdes şairlerin hemen hemen hiç birisinin lahn yapmaktan kurtulamadığını söylemektedir.⁴¹ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 255/869) ise hata yapma konusunda muvelled şairlere güvenilemeyeceğini, çünkü bu dili sonradan öğrendikleri için bu dille iç içe yaşayan ve onunla beslenen bedeviler gibi olamayacaklarını ifade etmektedir.⁴² Dolayısıyla tefsirde şiirle istişhâdın câiz olduğunda bir ittifak varken, hangi şairlerin istişhâda esas teşkil ettiği hususu âlimler arasında ihtilafa sebep olmuştur. Bununla birlikte ilk üç tabakaya ait şairlerin şiirleriyle istişhâd edilebileceği yönünde yaygın bir kabulün olduğu söylenebilir.

Cerrahoğlu, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin mevcut nüshalarında eski Arap şiiriyle istişhâdın yok denecek kadar az olduğuna işaret ederek bu kısımlarda sadece iki yerde şiirle istişhâd örneğine rastladığını ifade etmektedir.⁴³ Bu anlamda daha önce de ifade edildiği gibi *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîz*'de şiirle istişhâd ve benzeri filolojik mülahazaların çoğunun İbn Ebî Zemenîn'in kendi değerlendirmeleri olduğu anlaşılmaktadır. Zira İbn Ebî Zemenîn, mutekaddimûn dилciler gibi şiirle istişhâda büyük önem vermiş, Kur'ân âyetleri, hadisler, kıraat vecihleri ve Arap lehçeleriyle istişhâdın yanında eski Arap şiiriyle istişhâd etmeye de özen göstermiştir. Bu anlamda müfessir, şiirle istişhâdî en fazla kelimelerin lügavî manalarını delillendirirken kullandığı gibi tercih ettiği nahiv görüşünü delillendirmek, bir kıraatin sıhhatini teyit etmek veya bir kelimenin manasını açıklamak için de şiirle istişhâda başvurmuştur.⁴⁴ Ancak müfessirin, şiir şevahidlerini et-Taberî (ö. 310/923) gibi

37 Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, 1: 6.

38 Bkz. Suyûtî, *el-İktirâh*, 58; Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, 1: 6.

39 Bkz. Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzil ve 'Uyûnî'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998), 2: 207.

40 Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, 1: 6-7.

41 Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr el-Âmidî, *el-Muvâzenetu beyne Şi'ri Ebi Temmâm ve'l-Buhturî*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1960), 1: 29.

42 Ebû Osman 'Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbu'l-Hayevân*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Mısır: Matba'atu Musa el-Bâbî el-Halebî, 1967), 4: 83-84.

43 Bkz. Cerrahoğlu, *Yahyâ İbn Sallâm*, 155-157.

44 Estal, *Menhecû'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, 172; 'Ukkâşe, "Mukaddimetu't-Tahkik", 1: 44.

bazı rivayet tefsiri müellifleri kadar yoğun kullandığı söylenemez. Zira bazen onlarca sayfada bile tek bir şiir istişhâdına rastlanmadığı görülmektedir.⁴⁵ Bunun da müfessirin birçok konuda kullandığı ihtisar yönteminden kaynaklandığı düşünülmektedir.

3.1. İbn Ebî Zemenîn'in İstişhâta Bulunduğu Şairler

İbn Ebî Zemenîn, birçok dil ve tefsir âliminin, şiirleriyle istişhâd edilmesine ittifakla cevâz verdiği ilk üç tabaka (kudemâ) şairlerin şiirleriyle istişhâta bulunmuştur. Buna karşılık istişhâd edilmesinin câiz görülmediği dördüncü tabaka (muvelledûn/muhdesûn) şairlerinin şiiriyle istişhâd etmemiştir.⁴⁶ Burada müfessirin şiirleriyle istişhâd ettiği ilk üç tabaka şairlerinin şiirlerine yer verilecektir.

3.1.1. Câhiliyyûn Şairleri

İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde Câhiliye dönemi şairlerinden çokça istişhâta bulunmuştur. Bunlardan birkaçını zikretmek istiyoruz.

Örneğin müfessir, “وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا / Hep birlikte Allah'ın ipine sarılın” (Âl-i 'İmrân 3/103) âyetinde geçen حَبْل (ip) kelimesinin sözlükte عَهْد (söz/ahit) anlamında olduğunu söyledikten sonra bu ifadeyi Meymûn b. Kays el-Aşâ'nın şu beytiyle delillendirir:⁴⁷

وَإِذَا أُجِوزَهَا حِبَالُ قَبِيلَةٍ أَخَذْتُ مِنَ الْآخِرَىٰ إِلَيْهَا حِبَالَهَا

Bir kabilenin ahdi, geçişini sağlayınca,

*Sana diğer kabilelerin ahdini alır.*⁴⁸

Ayrıca o, “وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ / Eğer yoksulluğa düşmekten korkarsanız (bilin ki,) Allah dilerse sizi kendi lütfuyla zengin edecektir. Şüphesiz ki Allah alimdir, hakîmdir.” (Tevbe 9/28) âyetinde geçen عَيْلَةً kelimesinin “fakirlik” anlamına geldiğini ifade ettikten sonra şairin şu beytini delil getirir:⁴⁹

وَمَا يَدْرِي الْفَقِيرُ مَتَىٰ غِنَاهُ وَمَا يَدْرِي الْغَنِيُّ مَتَىٰ يَعْجِلُ

Yoksul, ne zaman zengin olacağını bilemez,

Zengin de ne zaman yoksul olacağını...

Müfessirin adını zikretmeden istişhâd ettiği beyit Câhiliye şairlerinden Uhay-

45 'Ulviye Mahcûb Ahmed Muhammed Salih, “İntikâât İbn Ebî Zemenîn Cem'en ve Tefsîkan ve Dirâseten: el-Eczâ' 7,8,9”, (Yüksek Lisans tezi, Câmî'atu Ummu Dermân el-İslâmiyye, 1432/2011), 36.

46 Estal, *Menhecû'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, 172-173.

47 Bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, 1: 122.

48 Bkz. Meymûn b. Kays el-Aşâ, *Divânu'l-Aşâ el-Kebîr*, şerh ve talik Muhammed Huseyn (y.y.: Mektebetu'l-Âdâb/Matba'atu'n-Nemûzeciyye, t.y.), 28-29.

49 Bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, 1: 309.

ha İbnu'l-Cellâh'a aittir.⁵⁰ O, âyette geçen *عَيْلَةً* kelimesinin lügavî manasını delillendirmek için Câhiliye şairini referans göstermiştir.

Yine müfessir, “*وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمَّتْهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ* / Başıma kaktığın o nimet ise İsrâiloğullarını kendine köle edinmenden dolayıdır.” (Şu'arâ 26/22) âyetinde *عَبَّدتَّ* kelimesinin “köle edinmek” manasında olduğunu ifade etmiş, ardından bu açıklamayı delillendirmek için Câhiliye şairi Hâtim et-Tâî'nin şu beytini şâhid getirmiştir:

إِذَا كَانَ بَعْضُ الْمَالِ رَبًّا لِأَهْلِهِ / فَإِنِّي بِحَمْدِ اللَّهِ مَالِي مَعْبَد

Bazıları paralarına köle olduğu halde,

*Allah'a hamdolsun ki, malım bana köle olmuştur.*⁵¹

Başka bir yerde, “*قَالَ أَذْهَبَ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاءُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا* / Allah da dedi ki: Git, onlardan kim sana uyarırsa şüphesiz sizin cezanız cehennemdir. Eksiksiz bir ceza!” (İsrâ 17/63) âyetinde geçen *مَوْفُورًا* kelimesinin “bol/tam” anlamında olduğunu ifade eden müfessir, bu ifadeyi Câhiliye şairi Zuheyr b. Ebî Sulmâ'nın şu beytiyle delillendirmiştir:⁵²

وَمَنْ يَجْعَلِ الْمَعْرُوفَ مِنْ دُونِ عَرْضِهِ / يَفِرُّهُ وَمَنْ لَا يَتَّقِ الشُّنْمَ يُشْتَم

Kim ırzını korumak için iyilik yaparsa onu muhafaza etmiş olur,

*Kim de sövülmekten sakınmazsa ona sövülür.*⁵³

Aynı şekilde müfessir, Yahyâ'nın da görüşüne muvafakat ederek “*وَكَمْ أَهْلَكْنَا*” ve “*قَبْلَهُمْ مَن قَرُنٌ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْنًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِن مَّحِيصٍ* / Biz, onlardan önce ken-dilerinden daha güçlü olan, diyar diyar gezen nice nesilleri helâk etmişizdir. Bir kurtuluş var mı?” (Kâf 50/36) âyetinde geçen *فَنَقَّبُوا* kelimesinin, “dolaşip araştırdılar” manasına geldiğini ifade eder. Ardından bu ifadesini, Câhiliye şairi İmrü'u'l-Kays'ın şu beytiyle delillendirir:⁵⁴

50 Bkz. Uhayha b. Cellâh el-Evsi, *Dîvânu Uhayhâ b. Cellâh*, thk. Hasan Mahmûd Cevdet (Suudi Arabistan: Nâdi et-Tâif el-Edebî, t.y.), 74.

51 Bkz. Hâtim et-Tâî, *Dîvânu Hâtim et-Tâî* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1401/1981), 35; Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *el-Eğânî*, thk. Semîr Câbir (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, t.y.), 17: 387.

52 Bkz. İbn Ebî Zemenî, *Tefsîru İbn Ebî Zemenî*, 1: 465.

53 Bkz. Zuheyr b. Ebî Sulmâ, *Dîvânu Zuheyr b. Ebî Sulmâ*, şerh ve takdim Ali Hasan Fâ'ûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 110. Söz konusu beyitle aynı ayette başka tefsirlerde de ihticâc edilmiştir. Bkz. Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mu'avviz v.dğr. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 6: 55; Şihâbuddîn Mahmud Şukrî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve's-Seb'î'l-Mesânî* (Beyrut: Dâru't-Tabâ'tî'l-Muniriyye/Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, t.y.), 15: 110.

54 Bkz. İbn Ebî Zemenî, *Tefsîru İbn Ebî Zemenî*, 2: 345.

وَقَدْ نَقَبْتُ فِي الْأَفَاقِ حَتَّى رَضَيْتُ مِنَ الْعَزِيمَةِ بِالْإِيَابِ

*Ganimet olarak sağ salim dönmeye razı oluncaya dek,
Bir gaye peşinde her yeri dolaştım.*⁵⁵

Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak özetle ifade etmek gerekirse, İbn Ebî Zemenîn Câhiliye şairlerini istişhâda esas kabul etmiş ve özellikle kelimelerin lügavî anlamlarının delillendirilmesinde onların şiirlerine başvurmuştur.

3.1.2. Muhadramûn

İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde muhadramûn şairlerinden Hassân b. Sâbit, el-Hansâ ve Dureyd İbnu's-Simme (ö. 8/630) gibi birçok şairden istişhatta bulunmuştur. Bunlardan birkaçını örnek vererek göstermek istiyoruz.

Örneğin müfessir, "فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ / Onların ardından yerlerine, Kitâb'a mirasçı olacak bir nesil geldi." (Arâf 7/169) âyetinde geçen خَلْفٌ kelimesinin iştikak ve manasına dair şunları nakletmektedir:

Mucahid dedi ki: الخلف Yahudilerden sonra gelen Hristiyanlardır. Muhammed dedi ki, 'kötünün peşindeki ve doğrunun ardındaki' manasında olup her iki durumda da الخلف kelimesindeki ج 'ın sakin veya fethalı gelme durumu vardır.

Bu açıklamanın ardından müfessir, söz konusu ifadeyi delillendirmek için Hassân b. Sâbit'in şu beytini delil getirir:⁵⁶

لَنَا الْقَدَمُ الْأُولَى إِلَيْكَ وَخَلْفُنَا لِأَوْلَانَا فِي طَاعَةِ اللَّهِ تَابِعٌ

*Allah'a ilk itaat edenler, biz ve bizden sonra bizi takip ederek gelenlerdir.*⁵⁷

Ebû 'Ubeyde'ye göre dil âlimlerinin tercihi; yergi durumunda الخلف kelimesindeki ج 'ın sakin, övgü konumunda ise fethalı olmasıdır.⁵⁸

Yine müfessir, "فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً / Siz de ortaklarınızla biraraya gelip ne yapacağınızı kararlaştırın ki, yapacağınız iş kendi aranızda örtülü kalmasın!" (Yûnus 10/71) âyetinde geçen غُمَّةً kelimesinin "örtün" manasındaki اَلْغَمَامَةُ kelimesinden türediğini ifade ettikten sonra bu ifadesini delillendirmek için muhadramûn şairlerinden el-Hansâ'nın şu beytini istişhâd eder:⁵⁹

55 Bkz. İmru'u'l-Kays b. Hucr b. Hâris el-Kindî, *Divânu İmru'u'l-Kays*, haz. Abdurrahman el-Mustâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004), 79.

56 Bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, 1: 277.

57 Bkz. Hassân b. Sâbit, *Divânu Hassân b. Sâbit*, thk. 'Abd A. Ali Mihennâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1994), 55; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 4: 413.

58 Bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, 1: 277.

59 Bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, 1: 249.

وَذِي كَرِبَةٍ رَاخَى ابْنُ عَمْرٍو خِنَاقَهُ وَغَمَّتْهُ عَنْ وَجْهِهِ فَتَجَلَّتِ

*İbn 'Amr, nice dertlinin boynundaki düğümü çözmüş, dertlerini gidermiş ve yüzünü güldürmüştür.*⁶⁰

Aynı şekilde müfessir, “وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُن مِّنَ الْجَاهِلِينَ / Eğer onların tuzaklarını benden savmazsan onlara meyleder ve cahillerden olurum.” (Yüsus 12/33) âyetinde geçen أَصْبُ kelimesinin “bir şeye cahilce/bilmeden meyletmek” anlamında olduğunu belirttikten sonra bu ifadenin “bir şeye meyleden/uyan birisi için kullanıldığını” söyler. Ardından bu açıklamasını delillendirmek için Dureyd İbnu's-Simme'nin şu beytini istişhâd eder:⁶¹

صَبَا مَا صَبَا حَتَّىٰ غَلَا الشَّيْبُ رَأْسَهُ فَلَمَّا غَلَا قَالَ لِلْبَاطِلِ أْبَعْد

Saçlarına ak düşene kadar (kötü anlamda) yapacağını yaptı,

*Saçı ağarınca da batıla “Uzaklaş!” dedi.*⁶²

Muhadramûn şairlerini istişhâda esas kabul eden müfessir, bunların şairlerini genellikle kelimelerin iştikak ve manalarını delillendirirken kullanmıştır.

3.1.3. İslâmiyyûn

İbn Ebî Zemenîn'in, istişhâda esas kabul ettiği bir diğer tabaka da islâmiyyûn şairleridir. Nitekim tefsirinde bunlardan Kuseyyir 'İzze (ö. 101-110), Zu'r-Rumme ve Munzir b. Dirhem el-Kelbî (ö. ?) gibi pek çok şairden istişhâta bulunmuştur. Bunlardan birkaçını örnek vererek göstermek istiyoruz.

Müfessir, “فَلْ أَنْفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا لَّنْ يَتَقَبَّلَ مِنْكُمْ إِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِينَ / De ki, ister gönüllü olarak isterse gönülsüzce infakta bulunun, verdikleriniz kabul edilmeyecektir. Gerçekten siz fasık bir kavim oldunuz.” (Tevbe 9/53) âyetinde geçen أَنْفِقُوا fiiline dair şu ifadeleri kullanır:

Bazı nahivcilere göre أَنْفِقُوا fiili emir kipinde olup şart ve haber (bildirme) ifade etmektedir.⁶³ Yani ister gönüllü olarak isterse gönülsüz bir şekilde infak edin, verdikleriniz kabul edilmeyecektir.

Bu ifadelerin ardından müfessir, yaptığı açıklamayı Kuseyyir 'İzze'nin şu beytiyle delillendirir:

60 Bkz. Ümmü Amr Tumâdır bint 'Amr el-Hansâ', *Divânu'l-Hansâ*, thk. Hamdû Tammâs (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004), 23.

61 Bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, 1: 384.

62 Bkz. Dureyd İbnu's-Simme, *Divânu Dureyd İbni's-Simme*, thk. Ömer 'Abdu'r-Rasûl (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1980), 69.

63 Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muht*, 5: 54; Ahmed b. Yusuf el-Ma'rûf b. Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, t.y.), 6: 65.

أَسْمِي بِنَا أَوْ أَحْسِنِي لَا مَلُومَةً لَدَيْنَا وَلَا مَقْلِبَةً إِنْ تَقَلَّتْ

Bizi övsen de yersen de sana kınama yoktur,
Gıybetimizi yapsan da sana buğz edecek değiliz.⁶⁴

Müfessir bu beyti istişhâd ettikten sonra; “Yani burada yermesini emretmemektedir. Aksine ister yersin ister övsün o, duruşunu değiştirmeyecektir.” der.⁶⁵

Yine müfessir, “وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمٌ صَدَقَ عِنْدَ رَبِّهِمْ / İman edenlere Rableri katında kendileri için üstün dereceler olduğunu müjdele!” (Yûnus 10/2) âyetinde geçen قَدَمٌ صَدَقَ ifadesine dair şöyle der:

Denir ki, benim nezdimde onun büyük bir yeri vardır veya benim gözümde onun kötü bir konumu vardır. Aynı şekilde onun bu meselede iyi bir konumu vardır veya bu hususta güzel bir derecesi vardır, denir...

Ardından müfessir bu açıklamasını Zu'r-Rumme'nin şu beytiyle delillendirir:⁶⁶

لَكُمْ قَدَمٌ لَا يُنْكِرُ النَّاسُ فَضْلَهَا مَعَ الْحَسَبِ الْعَادِي طَمَّتْ عَلَى الْبُحْرِ

Sizin kimsenin fazlını inkâr edemeyeceği bir konumunuz var,
Zira normal bir ayağınız olmasına karşın denizin üstünde durur.⁶⁷

Başka bir yerde müfessir, “وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَرِكَاءَةً وَكَانَ تَعْفِيًا / Tarafımızdan ona bir gönül yumuşaklığı ve temizlik de (verdik). O sakınan biriydi.” (Meryem 19/13) âyetinde geçen حَنَانٌ kelimesinin “şefkat ve merhamet” anlamında olduğunu ifade ettikten sonra şairin şu beytini istişhâd eder:⁶⁸

فَقَالَتْ حَنَانٌ مَا آتَى بِكَ هَا هُنَا أَدُو نَسَبٍ أَمْ أَنْتَ بِالْحِي عَارِفٌ؟

Şefkatle şöyle dedi: “Seni buraya getiren şey nedir,
Soylu birisi misin, yoksa bu diyarda tanıdıkların mı var?”

İbn Ebî Zemenî'nin istişhâd ettiği beyit, islâmiyyûn şairlerinden Munzir b. Dirhem el-Kelbî'ye nisbet edilmektedir. Bu beyit genellikle mübtedânın hazfî konusunda delil olarak kullanılmıştır.⁶⁹ Müfessirin bu meselede özellikle bu beyti kullanması, onun dile son derece hâkim ve dâhililer arasındaki tartışmalara vakıf olduğunu göstermektedir.

Müfessir, islâmiyyûn şairlerini de istişhâda esas kabul etmiş ve bunların şiir-

64 Bkz. Kuseyyir 'İzze, *Divânu Kuseyyir 'İzze*, thk. İhsân 'Abbâs (Beirut: Dâru's-Sekâfe, 1391/1971), 101.

65 Bkz. İbn Ebî Zemenî, *Tefsîru İbn Ebî Zemenî*, 1: 316.

66 Bkz. İbn Ebî Zemenî, *Tefsîru İbn Ebî Zemenî*, 1: 335.

67 Bkz. Zu'r-Rumme, *Divânu Zi'r-Rumme*, thk. Ahmed Hasen Besic (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 126.

68 Bkz. İbn Ebî Zemenî, *Tefsîru İbn Ebî Zemenî*, 1: 502.

69 Bkz. Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber es-Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. ve nşr. Abdüsselâm Muhammed Harun (Beirut: 'Alemlü'l-Kütüb, 1403/1983), 1: 320-349; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1: 1029.

lerini genellikle nahve dair bir meseleyi ortaya koyarken veya bir kelimenin lügavî manasını delillendirirken kullanmıştır.

Özetle ifade etmek gerekirse İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde “ihticâc dönemi” denen ilk üç tabaka şairlerinden istişhâta bulunmuştur. Zira dil ve tefsir âlimleri bu şairlerin şiirleriyle istişhâdın câiz olduğunu ittifakla kabul etmiştir. Öte yandan âlimlerin dördüncü tabaka (muvelledûn/muhdesûn) şairleriyle istişhâdın câiz olmadığı yönünde de ittifakı söz konusudur.⁷⁰ İbn Ebî Zemenîn de tefsirinde dördüncü tabaka şairleriyle istişhâd etmemiştir.

Sonuç

Fetih hareketleriyle İslâm sınırlarının genişlemesi ve yabancı unsurlarla teması geçilmesi neticesinde Arap dilinde birtakım bozulmalar meydana gelmiştir. Bu yeni durum karşısında dilde olası hatalardan korunmak adına, nahiv kaidelerinin belirlenmesinde ve kelimelerin lügavî anlamlarının tespitinde güvenilir örnekler dayanma işlemi olan istişhâd olayı geliştirilmiştir. Kur'ân ve kıraatler, hadisler ve Araplardan nakledilen mensûr-manzum tarzı dil malzemesi istişhâdın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde sarf nahiv ve lügat alanında tüm bu asıllarla istişhâta bulunmuştur.

İyi bir şair olarak da bilinen İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde özellikle şiirle istişhâda büyük önem vermiştir. Şiirle istişhâd ederken fesahatine güvenilen şairlerin şiirlerini tercih etmiştir. Bu çerçevede o, istişhâda esas kabul edilen ilk üç tabaka (kudemâ) şairlerinin şiirlerini kullanmıştır. Dördüncü tabaka (muvelledûn/muhdesûn) şairlerini ise istişhâda layık görmemiştir. Zira dördüncü tabaka şairlerinin şiirleriyle istişhâd, câiz görülmemiştir. Müfessir, şiirle istişhâdı sarf ve nahiv alanında esas alırken en fazla da kelimelerin lügavî manalarını delillendirirken kullanmıştır. O, genellikle kullandığı şiirlerin şairlerini belirtmeden vermiştir.

Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz'deki şiir şevahidinin neredeyse tamamı İbn Ebî Zemenîn tarafından ilave edilmiştir. Nitekim Endülüs gibi birçok etnik unsurun bir arada yaşadığı bir toplumda, Arap dilinin muhafazası veya ortaya konan filolojik bir kaidenin güvenilir, fasih delillere dayanması çok önemlidir. Dolayısıyla Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirini ihtisar edip kendi mülahazalarını da ekleyerek yeniden yazan İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde yaptığı filolojik değerlendirmeleri istişhâd yöntemiyle delillendirmeye büyük özen göstermiştir.

İlim tahsili için doğuya seyahat etmediği ve bütün ilmi birikimini yaşadığı çevre olan Endülüs coğrafyasında aldığı bilinen İbn Ebî Zemenîn'in Arap diline ve şiire bu denli hâkim olması, o dönemde Endülüs'te dil bilimlerinin gelişmiş olduğunu göstermektedir.

70 Bkz. Suyûtî, *el-İktirâh*, 58; Bağdâdî, *Hizânetu'l-Edeb*, 1: 6.

Kaynakça

- Abdullah, Hanân İbrahim. "İbn Ebî Zemenî'nin ve Menhecuhû fi't-Tefsîr min Hilâli İhtisârîhi li Tefsîr Yahyâ b. Sellâm". Yüksek Lisans tezi, Câmi'atu Ummu Dermân, 2009.
- Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmud Şukrî. *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve's-Seb'i'l-Mesâni*. 30 cilt. Beyrut: Dâru't-Tabâ'ti'l-Muniriyye/Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- Âmidî, Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr. *el-Muvâzenetu beyne Şi'ri Ebî Temmâm ve'l-Buhturî*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. 3 cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1960.
- 'Amrî, Ali Said Muhammed. "el-İhtisar fi't-Tefsîr Dirâsetun Nazariyyetun ve Dirâsetun Tatbikiyyetun 'alâ Muhtasar İbn Ebî Zemenî'nin li Tefsîri Yahyâ b. Sellâm ve el-Beğaviyyu li Tefsîri's-Sa'lebi". Yüksek Lisans tezi, Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, 2004.
- Aşâ, Memûn b. Kays. *Divânu'l-Aşâ el-Kebîr*. şerh ve talik Muhammed Huseyn. y.y.: Mektebetu'l-Âdâb/Matba'atu'n-Nemûzeciyye, t.y.
- Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer. *Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 13 cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418/1997.
- Bulut, Ali. "Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi". Doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009.
- Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr. *Kitâbu'l-Hayevân*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 8 cilt. Mısır: Matba'atu Musa el-Bâbî el-Halebî, 1967.
- Cengiz, Emin. "İbn Ebî Zemenî'nin (324-399/935-1008) ve Tefsirdeki Metodu". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, sy. 7 (2017).
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Yahyâ İbn Sallâm ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsuddîn. *Tabakâtu'l-Mufessirîn li'd-Dâvûdî*. thk. komisyon. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1983.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.
- Durmuş, İsmail. "İstişhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yusuf (ö. 745). *el-Bahru'l-Muhît*. thk. 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mu'avviz v.dğr. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1993.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Mufessirîn*. thk. Süleyman b. Salih el-Hizzî. Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Efgânî, Said. *fi Usûli'n-Nahv*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1407/1987.
- Estal, 'Abdulcevâd Muhammed. "Menhecuhû'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenî'nin fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîz". Yüksek Lisans tezi, el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, 2006.
- Evsî, Uhayha b. Cellâh (ö. M. 497). *Divânu Uhayhâ b. Cellâh*. thk. Hasan Mahmûd Cevdet. Suudi Arabistan: Nâdî et-Tâif el-Edebî, t.y.
- Fikret, Muhammed 'Âsif. "İbn Ebî Zemeneyn". *Dâiretu'l-Me'ârifi Bozorgi İslâmî (Ansiklopedi)*. c. 6. Tahran 1368.
- Firûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yâkûb (ö. 718). *Kâmûsu'l-Muhît*. thk. el-Heyetu'l-Mısıriyyeti'l-'Âmmeti li'l-Mektebât. 5 cilt. Mısır t.y.
- Halebî, Ahmed b. Yusuf el-Ma'rûf b. Semîn (ö. 756). *ed-Durru'l-Masûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, t.y.

- Hallâf, Muhammed 'Abdulvahhâb. "el-Fakîh İbn Ebî Zemenîn ve Mahtûtatu Muntehabu'l-Ahkâm". *Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye* 30, sy. 1(1986): 211.
- Hamevî, Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-Buldân*. 5 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Hanbelî, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-İmâd (ö. 1089). *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. thk. Abdulkadir el-Arnâvût ve Mahmud el-Arnâvût. 10 cilt. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1986.
- Hansâ, Ümmü Amr Tumâdir bint 'Amr. *Divânu'l-Hansâ*. thk. Abdulkadir el-Arnâvût ve Mahmud el-Arnâvût. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1986.
- Hassân b. Sâbit. *Divânu Hassân b. Sâbit*. thk. 'Abd A. Ali Mihennâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1994.
- Havle Mustafa Abdurrahman. "İntikâât İbn Ebî Zemenîn et-Tefsiriyye fî Dav'i Ekvâli Eimmetit-Te'vîl Dirâsetun Tefsîyyetun Mukâranetun fi'l-Eczâ' 10-12 mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm". Yüksek Lisans tezi, Câmî'atu Ummu Dermân el-İslâmiyye, 1433/2012.
- İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik. *Kitâbu's-Sıla*. thk. Şerif Ebû'l-'Alâ el-'Adevî. 3 cilt. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2008.
- İbn Ebî Sulmâ Zuheyr. *Divânu Zuheyr b. Ebî Sulmâ*. şerh ve takdim Ali Hasan Fâ'ûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîz li İbn Ebî Zemenîn*. thk. Ebû Abdillâh Huseyn b. 'Ukkâşe ve Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 cilt. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr, 2002.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa. *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn ve Huve Muhtasaru Tefsîri Yahyâ İbn Sellâm*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail ve Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî. *Lisânu'l-Arab*. thk. Abdullâh Ali el-Kebîr v.dğr. 6 cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, t.y.
- İbnu'l-Hatîb, Lisânu'd-Din. *el-İhâta fî Ahbâri Ğirnâta*. thk. Muhammed Abdullâh Ğinân. 4 cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1975.
- İbnu's-Simme, Dureyd. *Divânu Dureyd İbni's-Simme*. thk. Ömer 'Abdu'r-Rasûl. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1980.
- İmru'u'l-Kays, İbn Huçr b. Hâris el-Kindî. *Divânu İmru'u'l-Kays*. haz. Abdurrahman el-Mustâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004.
- İsfehânî, Ebu'l-Ferec. *el-Eġânî*. thk. Semîr Câbir. 24 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Jansen, J.J.G. *Kur'ânî Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*. çev. Halilrahman Açar. Ankara: Fecr Yayınları, 1993.
- Karataş, Ali. "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008)". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40, (2013).
- Komasyon. *Mevsû'atu Alâmi'l-'Ulemâi ve'l-Udebâi'l-Arabi ve'l-Muslimîn*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1427/2006.
- Köse, Saffet. "İbn Ebû Zemenîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 449. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kuseyyir 'İzze. *Divânu Kuseyyir 'İzze*. thk. İhsân 'Abbâs. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1391/1971.
- Mâlikî, İbn Farhûn (ö. 799). *ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yânî 'Ulemâi'l-Mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr. 2 cilt. Kahire: Dâru't-Turâs li't-Tab'i ve'n-Neşr, t.y.
- Muġrâvî, Ebû Sehl Muhammed b. Abdirrahman. *Mevsû'atu Mevâkifi's-Selefi'l-'Akîdeti ve'l-Menheci ve'l-Edeb*. 10 cilt. (Kahire: Mektebetu'l-İslâmiyye, 2007.

- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Arap Dilinde İlk İstişhâd". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1989).
- Özel, Ahmet, "Tehzîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 325-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Sebtî, el-Kâdî Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa. *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîb el-Mesâlik*. thk. Muhammed Sâlim Haşim. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1998.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*. Arapçaya çev. Mahmud Fehmi Hicâzî. 10 cilt. Riyad: Câmi'atu Melik Suud, 1991.
- Sibeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. tahkik ve neşir Abdusselâm Muhammed Harun. 5 cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1403/1983.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman (ö. 911). *Tabakâtu'l-Mufessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman. *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*. talik Abdulhakim 'Atiyye ve Mür. 'Alâu'd-Dîn 'Atiyye. Beyrut: Dâru'l-Beyrûtî, 1427/2006.
- Şelebî, Hind. "Muhakkikin Girişi". *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* içinde, thk. Hind Şelebî, 7-46. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1425/2004.
- Tâî, Hâtim. *Divânu Hâtim et-Tâî*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1401/1981.
- 'Ulviye Mahcûb Ahmed Muhammed Salih. "İntikâât İbn Ebî Zemenî'n Cem'en ve Tevsîkan ve Dirâseten: el-Eczâ' 7,8,9". Yüksek Lisans tezi, Câmi'atu Ummu Dermân el-İslâmiyye, 1432/2011.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö.748). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût v.dğr. 27 cilt. Beyrut: Muesesetu'r-Risâle, 1996.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzil ve Uyûmi'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vil*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid. 6 cilt. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998.
- Ziriklî, Hayruddîn (ö. 1396). *el-A'lâm (Kâmûs Terâcim)*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlmi'l-Melâyîn, 2002.
- Zu'r-Rumme. *Divânu Zi'r-Rumme*. thk. Ahmed Hasen Besic. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1415/1995.